

HISTORY

UOT 93/94

SİVİLİZASİYALARIN DİALOQU: QƏRB VƏ ŞƏRQ FAKTORU

Mətanət YUSİFOVA
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Bakı / AZƏRBAYCAN

sevdagul@mail.ru

XÜLASƏ

Təqdim olunan məqalədə sivilizasiyaların dialoqu kontekstində Qərb və Şərq fenomeninin mahiyyətinin açılmasına cəhd edilmişdir. Bəşəriyyətin gələcək inkişafının - neoatlantizm, monializm və başqaları kimi müxtəlif konsepsiyalara münasibət bildirilmişdir. Qərb və Şərq mədəniyyətinin qarşılıqlı mədəni əlaqələrinin perspektiv inteqrasiyasına xüsusi aksent edilmişdir.

Açar sözlər: neoatlantizm, monializm, sivilizasiyaların dialoqu, Qərb-Şərq dialoqu.

ДИАЛОГ ЦИВИЛИЗАЦИЙ: ФАКТОР ЗАПАДА И ВОСТОКА

РЕЗЮМЕ

В статье делаются попытки определить сущность феномена Запада и Востока в контексте диалога цивилизаций. Рассматриваются различные концепции о перспективах развития человечества - неоатлантизм, мондиализм и др. Особый акцент делается на взаимоотношения западной и восточной культур, перспективы их интеграции.

Ключевые слова: неоатлантизм, мондиализм, диалог цивилизаций, диалог Запада и Востока.

DIALOG OF CIVILIZATIONS: WESTON AND EASTON FACTOR

SUMMARY

The article attempts to define the essence of the phenomenon of the West and the East in the context of the dialogue of civilizations. Different concepts about the prospects of the development of mankind - neoatlantizm, monialism

etc. Special emphasis is placed on the relationship between Eastern and Western cultures, the prospects for their integration.

Keywords: neotlantizm, mondializm, dialog of civilizations, Weston and Easton dialog.

Müasir dünyanın geosiyasi kontekstində sivilizasiyaların qarşılıqlı əlaqəsi problemi mütləq surətdə ictimai tərəqqinin və maddi mədəniyyətin inkişaf mərhələsi kimi səciyyələndirilir.

Qərb geosiyasətçilərinin əksəriyyəti gələcək dünya inkişafının əsasən iki konsepsiyasından bəhs edir. Onlardan biri - neotlantik konsepsiya - gələcək dünya nizamını müxtəlif sivilizasiyalar arasında mədəni, ideoloji və dini ziddiyyətlərin güclənməsi fonunda təsəvvür edir. Bu konsepsiyanın ən görkəmli nümayəndəsi S.F.Hantinqtondur ki, onun fikrincə bu sivilizasiyalar aşağıdakılardır: Atlantik, Latın Amerikas, slavyan-pravoslav, islam, Hind, Çin, Yaponiya və Afrika sivilizasiyaları. Hantinqton "Sivilizasiyalararası münaqişələr" nəzəriyyəsində bu sivilizasiyaların gələcəkdə toqquşmasından, lokal "qaynar" nöqtələrin, hətta münaqişələrin yarana biləcəyindən danışır. O qeyd edir ki, münaqişələrin əsas mənbəyi fundamental dəyərlərlə və təsəvvürlərlə bağlı mədəniyyətlər arasında mövcud olan müxtəliflik və fərqlilikdir. Hantinqton əmindir ki, Qərb sivilizasiyası digər xalqların sivilizasiyasından köklü şəkildə fərqlənir. O, bir tərəfdən "sivilizasiyaların əsasında mədəniyyət amili durur" desə də, digər tərəfdən mədəni müxtəliflik ideyasını qəbul etmir [6].

Müəllifin fikrincə mədəniyyət amili sivilizasiyaların rəqabətində də mühüm rol oynayır. O, bu rəqabəti, qarşıdurmanı dövrümüzün əsas xassəsi kimi qiymətləndirir, sivilizasiyalar arasında yaxınlaşma və qarşılıqlı əlaqə yaratmağın, öz növbəsində, mürəkkəb məsələ olduğunu qeyd edir. Doğrudur, sonralar, 1996-cı ildə nəşr etdirdiyi "The Clash of Civilizations and the Remarking of World Order" kitabında müxtəlif dəyərlər sistemi və davranış normalarına malik olan mədəniyyətlərin yaxınlaşması nəticəsində vahid dünya sivilizasiyasının yaranması ideyasını irəli sürür, bununla belə Hantinqton Qərb sivilizasiyasının, onun əsasını təşkil edən Amerika mədəniyyətinin üstünlüyünə inamını saxlayır. Öz əsərlərində liberalizm, bərabərlik, azadlıq, demokratiya, qanunçuluq, insan hüquqları kimi prinsiplərin dünyada ABŞ tərəfindən bərqərar olduğunu qeyd etməklə bərabər, o, bu ölkənin bütün dünyada yüksək mədəniyyət və humanist dəyərlərin möhkəmlənməsində də əsas rol oynadığını iddia edir [6].

Amerikalı geosiyasətçi Frensis Fukuyamanın təklif etdiyi "mondializm" adlanan ikinci konsepsiyaya görə gələcək dünya, müstəsna olaraq Qərb və Atlantik dəyərlərin qələbəsi ilə başa çatacaq, bütün ölkələr vahid planetar dövlətə inteqrasiya olunacaqlar [5]. Əlbəttə, global inteqrasiyanın bəşəriyyətin gələcək inkişafının yeganə mümkün yolu olması şübhəsizdir, lakin "dünya hökumətinin" başçılıq etdiyi vahid dövlətin yaranması fikri utopiyadır. Ən azı

buna inteqrasiya mərkəzlərinin, dövlətlərin inkişaf yollarının müxtəlifliyi, sivilizasiyalararası ziddiyyətlərin dərinliyi imkan vermir. Ümumiyyətlə, bütün xalqların dünyagörüşlərinin eyniləşməsi çox mürəkkəb və ağırlı prosesdir. Çünki onun nəticəsində bəzi sivilizasiyalar daha güclü inteqrasiya mərkəzlərinə güzəştə getməli, ikinci, hətta üçüncü rollarla kifayətlənməlidirlər.

Yuxarıda adı çəkilən sivilizasiyalardan hər birinin (Afrika istisna olmaqla) gələcəkdə dünyanın lider sivilizasiyasına çevrilməsi üçün böyük potensialı vardır, lakin bu potensialın reallaşması həm dünyada gedən iqtisadi - siyasi proseslərdən, həm də hər sivilizasiyanın öz mədəni xüsusiyyətlərindən və mentalitetindən asılıdır.

Şərq və Qərb anlayışları təkcə coğrafi termin kimi işlənmişdir. Şərq ənənəvilinin, Qərb isə müasirliyin simvolu hesab edilir. Ümumilikdə Şərqlə Qərbi fərqləndirən ən mühüm amil münasibətlərin şəxsi, ya da ictimai miqyasda qurulmasıdır. Belə ki, Şərq düşüncəsində məqsəd insanın kamilləşməsi, Qərb düşüncəsində isə cəmiyyətin təkmilləşməsidir. Ancaq istənilən halda cəmiyyət də insanlardan ibarətdir.

Şərq dedikdə insana əzəldən xas olan, onun mahiyyətini ifadə edən mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər, Qərb dedikdə isə insanın yeni dövrdə əldə etmiş olduğu intellektual və texnoloji uğurlar yada düşür. Lakin bu gün Yaponiya, Çin, Hindistan, Cənub-Şərqi Asiya ölkələrinin texnoloji cəhətdən qazandığı uğurlar dünya iqtisadi mərkəzinin tədricən Asiyaya keçdiyini təsdiq edir. Qərb sivilizasiyası isə hissə-hissə bütün Yer Kürəsinə yayılaraq planetar hadisəyə çevrilməkdədir. İndi Qərb dünyası humanist, mənəvi dəyərlər böhranı ilə üz-üzə qalıbdır. Təəssüf ki, qərbpərəst dairələrin düşüncəsinə görə onlara məxsus olan mədəniyyət islam mədəniyyəti daxilində aşınmaya məruz qalar və yox ola bilər. Buna görə də dözümsüzlüklə islama qarşı hərtərəfli hücum keçərək onu zəiflətməyə çalışırlar. Halbuki multikulturalizm və tolerantlığın əsas şərti elə dini dözümlülükdür. Şübhəsiz, islam sivilizasiyası özü də vahid deyildir. İslam dövrləri, cərəyanları arasında ziddiyyətlər hələ də güclüdür. Qərb kütləvi informasiya vasitələrində terrorçuların guya islamı təmsil etdiyini iddia edən fikirlərə tez-tez rast gəlinir. Əslində isə onlar məsələyə necə qərəzli yanaşdıqlarını göstərirlər. Bu gün bütün dünyanın sülh və təhlükəsizliyi sərhəd tanımayan terrorizmin hədəfinə çevrilmişdir. Heç bir xalq terrorizmdən özünü müdafiə olunmuş hesab edə bilməz. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumundakı çıxışında bu məsələyə toxunaraq demişdir: "Qərb siyasətçiləri İslamı terrorla eyniləşdirirlər. Halbuki terrordan ən çox əziyyət çəkən də elə müsəlman ölkələridir. Bəzi Avropa ölkələrinin rəhbərləri "miqrantları qəbul etməyə hazırıq, ancaq müsəlman miqrantları yox" deyirlər. Bu, XXI əsrdə Avropada yenidən faşizmin baş qaldırması deməkdir" [1]. Əslində, bu gün danılmaz faktdır ki, islamda radikal cərəyanların güclənməsinin əsas səbəblərindən biri Qərbin imperiapərəst ayrıseçkilik siyasətidir. Baxmayaraq ki, "Qurani-Kərim"də də zorakılıq qəbul edilmir,

pislədir, qərb siyasətçiləri bunu bilə-bilə islama qərəzli münasibət bəsləyirlər.

Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin inteqrasiya perspektivi ilə bağlı müxtəlif yanaşmaların mövcudluğu da bu məsələnin nə qədər problematik olduğunu sübut edir. Yeri gəlmişkən, Şərq-Qərb münasibətlərinin bütün dövrlərdə aktual olmasına baxmayaraq, Şərq ölkəsi olan Azərbaycanda sovet dövründə bu məsələ ilə bağlı tədqiqatlar demək olar ki, aparılmamışdır. Sovet rejiminin bu qadağalarını ilk olaraq dəf edən məşhur şərqşünas alim Aida İmanquliyeva olmuşdur. O, nəinki Azərbaycan hüdudlarından, hətta Şərq miqyasından kənara çıxaraq yeni dövrdə bütöv bəşəriyyət miqyasında gedən proseslərin məğzini açıb göstərmiş, Şərq-Qərb münasibətlərinin xarakterini və perspektivlərini təhlil etmişdir. Aida xanım öz zəmanəsini qabaqlayaraq Azərbaycan gerçəkliyində Şərqlə Qərbin vəhdəti ideyasını ilk dəfə konseptual şəkildə irəli sürmüşdür [2, s. 380].

XX əsrin sonlarında bütün dünyada yenidən aktuallaşmış bu problemi Azərbaycanda Aida İmanquliyevanın qızı, Azərbaycanın birinci xanımı, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Azərbaycanın birinci vitse prezidenti Mehriban xanım Əliyeva bir daha siyasi gündəmə gətirmiş, öz məqsədyönlü fəaliyyəti ilə ölkəmizin bir təşəbbüskar və aparıcı tərəf kimi çıxış etməsinə nail olmuşdur. Məhz onun bu fəaliyyəti nəticəsində Bakı 2009-cu ildə İslam mədəniyyətinin paytaxtı elan olundu; Bakıda Şərqlə Qərbi birləşdirən tarixi İpək yolunun bərpası işinin təməli qoyuldu; həmçinin Bakı Qərb-Şərq mövzusunda kino festivallarının, incəsənət bayramlarının, beynəlxalq elmi məclislərin keçirildiyi mədəni-mənəvi məkana çevrildi.

Qərb və Şərq xüsusi "genotipə" və daxili inkişaf məntiqinə malikdir. Cəmiyyətin iki tipi olan ənənəvi və texniki tiplərin qarşılıqlı əlaqəsi ənənəvi və texnologiya sivilizasiyalarının nailiyyətlərinin və dəyərlərinin qarşılıqlı çuğlaşması yolu ilə həyata keçirilə bilər [3]. Bu mövqedən çıxış edənlər yaxın və uzaq gələcəkdə müəyyən sosial-mədəni dəyişikliklər əsasında hansısa irimiqyaslı birliyin yarana biləcəyini inkar edərək Qərb və Şərq mədəniyyətlərinin qarşılıqlı çuğlaşmasından deyil, yalnız qarşılıqlı təsirdən danışmağı üstün tuturlar. Onların fikrincə dünyada mövcud olan bu qədər müxtəlif mədəniyyətlərin inteqrasiyası, ümumiyyətlə, mümkün deyil.

Bəzi filosoflar Şərqlə Qərbi ayırmaq, qarşı-qarşıya qoymaq cəhdlərini reallıqdan uzaq, uğursuz adlandırırlar. Onlar bu sivilizasiyaların çoxdan qovuşduğunu söyləyərək tarixi faktlara, müasir dünyada baş verən proseslərə (miqrasiya, ticarət, kommunikasiya) istinad edirlər. Doğrudan da xristianlıq, iudaizm Şərqdə, yoxsa Qərbdə yaranıb, onlardan hansı sivilizasiyanın əsasını təşkil edir? Məgər Hötenin yaradıcılıq zirvəsini "Qərb-Şərq divanı" təşkil etmədi? Quran və Şərqin digər müdrik mənbələri L.Tolstoyun stolüstü kitabları deyildimi? Belə ritorik suallar çoxdur.

Qərb siyasi sivilizasiyasında demokratiya, insan azadlıqları və buna əsaslanan hüquq normaları sisteminin təşəkkül tapmasından danışan geosiyasət-

çilər unudurlar ki, bərabərlik, ədalətli cəmiyyət haqqında ilk fikirlərin mənbəyi tarixən Şərqlə olmuş, onların reallaşması uğrunda fəal sosial mübarizə də məhz burada baş vermişdir. Bunun üçün sadəcə olaraq Məzdəkilər, Xürrəmilər və digər tarixi sosial hərəkatları yada salmaq kifayətdir. Lakin elmi-texniki, mədəni nailiyyətlər, xüsusi mülkiyyət institutu, mülki və dini hakimiyyətlərin bölünməsi və digər amillər Qərbdə ictimai təşkilatlanmanın daha səmərəli formalarının tapılmasına təsir göstərmiş, nəticədə müasir Qərb demokratiyası təşəkkül tapmışdır.

Beləliklə, heç bir sivilizasiya, nə qədər güclü olursa olsun, bütün bəşəriyyət üçün məsuliyyət yükünü təkbaşına aparmaq iqtidarında deyildir. Ona görə də bəşəri böhrandan çıxış yolu da birgə, ümumbəşəri səylərlə axtarılıb tapılmalıdır. Şərqlə Qərbi qarşı-qarşıya qoymaq, bu və ya digər tərəfə üstünlük vermək heç bir müsbət nəticəyə gətirə bilməz. Hamını heyrətə salan Yaponiyada Şərqlə Qərb təfəkkür tərzlərinin uğurlu vəhdəti əsas götürüldü, yəni Şərqlin yüksək mənəvi potensialı Qərbin rəşional düşüncə mədəniyyəti ilə birləşdirildi. Deməli, bəşəriyyətin əsasının, bütövlükdə insan cəmiyyətinin mütərəqqi mənəvi mədəni irsini təşkil edən yeni inkişaf paradigmasının işlənilməsi lazımdır. Bunun üçün sivilizasiyaların və mədəniyyətlərin dialoqu zəruridir. Elə bir dialoq ki, bütün bəşəriyyətin, müxtəlif sivilizasiyaların, xalqların humanitar potensialını hərəkatə gətirə bilsin, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı fərqləri aradan qaldırmağa deyil, onlar arasında balansın yaradılmasına səy göstərsin. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi, dialoq rejimində inkişaf etdirilməsi, sivilizasiyalararası gərginliyin aradan qaldırılması üçün dövlətlər bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəli üç məsələyə qadağa qoymalıdırlar: 1. Mədəni əsasda qarşıdurma ideyasından imtina etməli; 2. Mədəniyyətləri qarşı-qarşıya qoymaq cəhdlərinə, başqa mədəniyyəti aşağılayan sözlərə, hərəkatlərə yol verməməli; 3. Nəhayət, dialoqun baş tutması üçün onun iştirakçıları öz mədəniyyətini daha üstün tutan ifrat iddialardan birdəfəlik əl çəkməlidirlər [5].

Tarixən sivilizasiyaların dialoqu iki yolla baş vermişdir: 1. Uzunmüddətli sivilizasiyalararası qarşılıqlı əlaqələr vasitəsilə. Bu, obyektiv bir proses olub, coğrafi, tarixi amillərlə şərtlənir və kimlənsə iradəsindən, ya da seçimindən asılı deyil. Bu cür əlaqələr lap qədim dövrdən başlamışdır və indiyə qədər davam edir. Misal olaraq Qədim Şərqlə antik dünyanın əlaqələrini, orta əsrlərdə Asiya və Avropa arasındakı Böyük İpək yolu vasitəsilə həyata keçirilən əlaqələri göstərmək olar; 2. Sivilizasiya və mədəniyyətlərin nümayəndələri arasındakı əlaqələr vasitəsilə gedən dialoq. Dialoqun bu forması coğrafi və tarixi amillərlə şərtlənmir, məqsədyönlü fəaliyyət sahəsində həyata keçirilir.

Dialoq beynəlxalq münasibətlərin yaxşılaşması üçün universal model kimi istər siyasətdə, istərsə də dində və mədəniyyətdə birtərəfliliyi, monoloqu inkar edir. Beynəlxalq hüququn bəzi normalalarının dəyişdirilməsi ilə bağlı son vaxtlar səslənən təkliflər də məhz bu zərurətdən doğur. Sırr deyil ki, bu normalaların əksəriyyəti çoxqütblü dünyanın məhsuludur və iri dövlətlərin maraqlarına hesablanmışdır. Bu məsələdə müsəlman dövlətlərin maraqları heç

vaxt nəzərə alınmır. Təsədüfi deyil ki, qlobal sivilizasiyanın təşəkkülü prosesində əsas təhlükə də məhz müxtəlifliyin qiymətləndirilməməsidir. "Maneələri dəf edərəkən. Sivilizasiyalararası dialoq" kitabının müəllifləri "müxtəliflik qorxusu"nu mədəniyyətlər və sivilizasiyalar arasında dialoqun qarşısında ən təhlükəli maneə hesab edirlər [6].

Sivilizasiyalararası, mədəniyyətlərarası münasibətlərin dramatikliyinə və mürəkkəbliyinə baxmayaraq, onların dialoqu fundamental ziddiyyətlərin aradan qaldırılmasının, bütün tərəfləri qane edən qarşılıqlı əlaqə və prinsiplərin müəyyənləşdirilməsinin ən konstruktiv üsuludur. Bəzi hallarda dialoqun yalnız ənənəvi cəmiyyətlər üçün əhəmiyyət kəsb etdiyini, onun texnogen cəmiyyətlər üçün bir o qədər də aktual olmadığını iddia edənlər də tapılır. Lakin bu gün dünya elə vəziyyətdədir ki, mövcud inkişaf modellərindən heç biri başqa ölkələr üçün etalon ola bilməz. Ona görə də bütün sivilizasiyaların, mədəniyyətlərin bərabər şəkildə iştirak etdiyi, iştirakçıları inkişaf etmiş, inkişaf etməmiş, birinci, ikinci, üçüncü dərəcəli ölkələr və başqa təsnifatlara görə ayırmayan dialoq elə texnogen sivilizasiyanın özü üçün də xeyirlidir. Bu, bir tərəfdən onun daşıyıcılarının başqa mədəniyyətlərə münasibətdə özünü göstərən lovgalıq, təkəbbürlülük kimi ziyanlı yanaşmaları, fərdiyyətçiliyi, istehlakçılıq təzahurlərini aradan qaldırmağa şərait yaradır; digər tərəfdən, texnogen birliklərin daxilində mədəni zənginlik, özünəməxsusluqlar qorunub saxlanır.

Şübhəsiz, müasir siyasi, iqtisadi, mədəni qloballaşma və inteqrasiya bu proseslərin qanunauyğun mərhələsi olan sivilizasiyaların konvergensiyasına və hətta konfederasiyasına doğru aparır. Onların arasında qarşılıqlı münasibətlər birgə fəaliyyətin məhsulu olan və hamının qəbul etdiyi hüquqi normalarla, etik prinsiplərlə tənzimlənəcəkdir. Əlbəttə, bunun nə vaxt baş verəcəyi, hansı formalardan və mərhələlərdən keçəcəyi haqda proqnoz vermək mümkün deyil. Lakin son nəticədə qlobal sivilizasiyanın təşəkkül tapacağı bu ümumdünya prosesinin əsas xüsusiyyətini mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların dialoqu təşkil etməli, eləcə də ümumbəşəri dəyərlərə münasibətdə qarşılıqlı anlaşma olmalıdır.

Yeni dünya düzəninin konturları artıq müəyyənləşməkdədir. Dünyanı dəyişmək, humanistləşdirmək üçün "yeni təfəkkür"ə ehtiyac duyulduğu getdikcə daha artıq dərk edilməkdədir. Məhz yeni planetar humanizm gələcək inkişafın əsas rəhnidir. Bu təfəkkürün mənəvi-ideoloji əsasında planetar şüura malik, bütün Yer kürəsinin məsuliyyətini öz üzərində dərk edən insanların dünya-görüşü durmalıdır. Bunun isə ilkin şərti dünyanın müxtəlifliyinin, çoxçalarlılığının qəbul edilməsi və saxlanmasıdır. Yəni yaxın gələcəkdə eyniliyin, həmahəngliyin, yeknəsəkliyin bərqərar olması inandırıcı görünmür. Müxtəlif sivilizasiyaların bir sivilizasiyada qovuşacağı və sivilizasiyalararası fərqlər əsasında vahid sivilizasiyanın təşəkkül tapacağı ciddi əsasları yoxdur. BMT Təhlükəsizlik Şurasının 56/6 sayılı qətnaməsində qeyd edildiyi kimi: vahid bəşər ailəsi bütün sivilizasiyaları birləşdirir, bu sivilizasiyalar müxtəlifliyin nailiy-

yətlərini daha da yaymağa və təşviq etməyə imkan verir və bir daha təsdiq edir ki, sivilizasiyaların nailiyyətləri bütün bəşəriyyətin kollektiv irsidir [3].

Ədəbiyyat:

1. Əliyev İ. V Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumunda çıxışı
2. Xəlilov S. Sivilizasiyalararası dialoq. Bakı, 2009
3. Xəlilov S. Şərq ruhunun Qərb həyatı. Aida İmanquliyevanın yaradıcılıq axtarışının izi ilə. Bakı, 2009
4. Аникеев Е.Н., Семушкин А.В. Диалог цивилизаций: Восток-Запад// Вопросы философии, 1998, № 2
5. Гусейнов А.А. О чем мы говорим, когда говорим о диалоге цивилизаций. Москва, 2007
6. Хантингтон С.Ф. Преодолевая барьеры. Диалог между цивилизациями. Логос, 2002